

Kitap Tanıtma

Sıddık KORKMAZ

Sönmez KUTLU, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler, (Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi)*, Kitâbiyât, Ankara 2000, 279 s.

Mezheplerin doğuşundan bu güne kadar geçirdikleri evreleri, İslâm Mezhepleri Tarihi'nin metodolojisi çerçevesinde ele alan çalışmalar, maalesef yok denecek kadar azdır. Böylesine önemli bir alana gereken ilginin gösterilmemesi ilmî geleneğimiz açısından üzücüdür. Çünkü bu alan, zihniyetlerin oluşum süreci ve tarihî arka planı ile yakından ilgilidir. Neyse ki durum tamamen ümitsiz değildir. Bütün olumsuzluklara rağmen, bu alanla ilgili yeni çalışmalar da yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu çalışmalardan birisi de tanıtımını yapacağımız eserdir.

İslâm düşüncesi içinde var olan düşünüş biçimlerini *nakilci* ve *akılcı* diye ikiye ayırabiliriz. *Kelâmî akılcılığı*; Mürcie, Mu'tezile, Mâturîdîlik, kısmen Eş'arîlik, fikhî akılcılığı ise Hanefîlik temsil ederken, nakilcilği de hadîs taraftarları grubunu oluşturan Hanbelîlik, Şâfiîlik, Zâhirîlik ve Mâlikîliğin temsil ettiğini söyleyebiliriz. Ancak şimdiye kadar hadîs taraftarları bir fikhî yaklaşımın ya da hadîsle iştigal eden bir grubun temsilcileri olarak ele alınmaktaydı. Oysa söz konusu ekollerin teşekkül süreçlerini göz önünde bulundurduğumuzda, hadîs taraftarları da dâhil hepsinin geliştirdikleri metotları ahlâk, siyaset, fıkıh ve itikâdî alanlara uyguladıklarını görürüz. Bu sebeple *hadîs taraftarlığı* ve *rey taraftarlığı* sadece fikhî birer mezhep değil aynı zamanda itikâdî ve siyâsî cepheleriyle

bütünlük arz eden, kurumlaşmış din anlayışlarının örnekleri kabul edilebilir. Örnek olarak Ebû Hanîfe bir fakîh olmakla beraber, Mürcie'nin fikirlerinin sistemleştirilmesinde önemli rol oynamış ve İmâm Mâturîdî gibi büyük bir simanın kelâmî sisteminin teşekkülünü sağlamıştır. İmâm Şâfiî ise kendi döneminin hadîs taraftarlarının itikâdî, siyâsî ve ahlâkî anlayışının tercümanı görünümündedir. Kendisi bu metodu fıkha uygulamakla sınırlı kalmışsa da, çağdaşları fıkha dışındaki alanlara taşımışlardır.

Bu çalışma; "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat" olarak isimlendirilen ekolün gerçekte "Ehl-i Sünnet" ve "Hadîs Taraftarları" zihniyetini temsil ettiğinin ve "Sünnet" geleneğinin böyle bir zihniyete nasıl dönüştüğünün bir tespiti niteliğindedir. Kitabın ismini oluşturan "İlk Gelenekçiler" tanımlaması "Hadis Taraftarlarını" ya da "Ehl-i Sünnet"i tasvir etmektedir. Eser, "Ehl-i Sünnet" kavramının ilk defa Vekî (197/812) tarafından, dinî otoritenin onaylayıcı bir mercii olarak, Sahâbe ve Tâbiûn için kullanıldığını tespit etmektedir (s. 168). Daha sonra bu geleneğin Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm tarafından sürdürüldüğü bildirilir.

"Dîn âsârdan ibarettir" prensibini koyarak bütün mesâilerini, hadîsleri ve âsârı dinleme ve rivayet etmeye hasreden hadîs taraftarları, dinî ve akîdevî görüşlerini ya bir hadîsle veya bir âsârla temellendirme ve meşrulaştırma yoluna gitmiştir (s. 57). Aynı şekilde bu grubun kendilerine "dinin mutlak temsilcileri olarak" nasıl bir misyon biçtikleri, diğer din mensuplarını hedef almak yerine, kendileri gibi düşünmeyen Müslümanları hedef alarak onları eleştirdiklerinin ve kendi bakış açılarına göre onları muaheze ettiklerinin örnekleri verilmektedir (s. 58-59). Ayrıca bu araştırmada, sözde aklı eleştirip yok ederek pluralizmi ortadan kaldırmaya çalışan ve bunu da güya İslâm ümmetini tek bir çatı ve düşünce etrafında toplama iddiasıyla yapan bu düşünüş biçiminin, sonunda nasıl bir bölünmeye sebep olduğu ele alınmıştır. Diğer taraftan kendisi adına konuşmaya cesaret edemeyen, ancak fikirlerini başkalarına (âsâr'a) söyletmeye çalışan bu zihniyetin düşünce yapısı ve onu üretirken dayandıkları temeller, bütün yönleriyle analiz edilmeye çalışılmıştır.

Hadîs taraftarları olarak isimlendirilen ekolün oluşumunda etkili olan unsurlar zikredilirken kurucularının içinde buldukları sosyal ve coğrafi tesirlere dikkat çekilmiş, İmâm Mâlik, İmâm Şâfiî ve İmâm Ahmed b. Hanbel'in soy itibarıyla Arap oldukları ve bundan dolayı "Arapları sevmenin îmânın şubelerinden olduğu"na dair hadîsler rivayet ettikleri tespit edilmiştir. Aynı şekilde bu ekolün, Rey Taraftarları olarak bilinen akılcı ekolü eleştirirken onların Arap olmamaları veya köle çocukları (Mevâlî) olmalarına dair vurgu yaptıkları dile getirilmiştir (s. 62-63).

Hicaz'da yaşayan âlimlerin öncülüğünde başlatılan söz konusu bu tavır, Abbâsîler zamanında "dinin aslının korunması" adına İslâm coğrafyasının Mekke ve Medîne dışındaki diğer bölgelerinde de sergilendiğinin ve bir toplumun kültürünün, iyi niyetle yapılmış da olsa, nasıl dinîleştirildiğinin örnekleri verilmiştir. Bu durum, sonraki nesillerin yeni fikirler üretmesine büyük bir engel teşkil etmiştir.

Üzerinde durulan çalışma, bazı insanları veya ekolleri itham etmek veya göklere çıkarmak için yapılmış sübjektif bir bakış açısının ürünü olmayıp, objektif ve bilimsel bir metodun ürünüdür. Bu anlayışın sonucu olarak; Ehl-i Sünnet, Ehl-i Bid'at'a karşı verilmiş cevaplarla oluşmuş bir zaferler silsilesi olarak tanıtılmamış, bunun aksine kronolojik olarak eserler üzerinde yapılan düşünce takibiyle ortaya konulmaya çalışılmıştır. Böyle bir eser, zaman akışına dikkat etmeden bir düşünceyi baz alarak onun etrafında söylenmiş sözleri veya beyan edilmiş fikirleri toparlamaktan ibaret kalsaydı, bir yenilik getirmiş olmazdı. Kısaca eser bir "taraf" gözüyle değil bir "tanımlayıcı" gözüyle hazırlanmıştır. Yazarın meseleye duygusal yaklaşmadığı, aksine birinci el kaynaklara dayanarak böyle bir çalışmayı hazırladığı anlaşılmaktadır.

Eser, Hadîs Taraftarları'nın İmân-amel ilişkisi konusundaki görüşlerini ele almış ve İmân'a getirilen tanımların listesini vermiştir. İmânla amelin aynı olduğu konusunda nakilci/eserci bakış açısının Hadîs Taraftarları kanalıyla nasıl temellendirildiği ve "İmânın şubeleri" başlığı altında verilen hadîs metinlerinin nasıl amelin İmândan bir parça olduğuna malzeme olarak kullanıldığı örneklerle gösterilmiştir (s. 96 vd.). Rey Taraftarları ve Hadîs Taraftarlarının olaylara nasıl farklı açılardan baktıklarını şu hadîsle ilgili yaptıkları yorumda açıkça görmek mümkündür:

"Bir adam Hz. Peygamber'e siyah bir cariyeye getirdi ve 'benim üzerime mü'min bir köle azat etmek vacip oldu. Bu kafi midir?' diye sordu. Hz. Peygamber de cariyeye; 'sen mü'min misin?' dedi. Cariye; 'evet' cevabını verdi. Hz. Peygamber; 'öyleyse Allah nerde?' dedi. O semayı gösterdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber; 'Bu cariyeye mü'mindir onu azat et' buyurdu."

İmânı amelin bir parçası gören Hadîs Taraftarları, hadîste geçen cariyeyi mü'min saymazken, İmânı bilgi ve tasdik olarak tanımlayan Mürcie onu mü'min kabul etmektedir. Bu durum aslında kendi başına akli delil olarak kabul etmeyip her sözün arkasında bir nakil/eser arayan Hadîs Taraftarlarının, orijinal metinde geçen "Bu cariyeye mü'mindir" ifadesine rağmen kendi İmân metodolojilerine uymadığı için, bu ifadeyi tevil etmelerine ya da görüşlerine uygun varyantlarını aktarmalarına bir örnektir

(s. 95-96). Kendi görüşlerini savunmak söz konusu olunca, âsârcılığı bırakıp reyciliğe başvurmakta bir sakınca görmemişlerdir.

Hadîs Taraftarları'nın üzerinde durduğu diğer bir konu da İmân'da artma ve eksilmenin olup olmayacağı, kişinin, "İnşallah ben mü'minim" deyip diyemeyeceği konusudur. Bu konunun Mürcie ile nasıl karşılıklı deliller kullanılarak tartışıldığını ele alan eser, bize doyurucu örnekler sunar. Hadîs taraftarlarınca -bazı farklılıklar bulunmakla birlikte- "İmân"ı çoğunluğun "söz ve amel" ya da "dil ile ikrar, kalp ile tasdik ve azalarla amel" şeklinde anladığı belirtilir. Hadîs Taraftarları'na göre İmânda en önemli nokta eylemdir ve toplam yetmiş küsur şubedir. Bu şubelerden her birisi İmân değerindedir. Bundan dolayı bir kişi İmân'ını ifade ederken; "inşallah ben mü'minim" ifadesini kullanmalıdır. Çünkü hiç kimse bu şubeleri Allah'ın istediği gibi yerine getirip getirmediğini veya Allah'ın kabul edip etmediğini ya da ölürken İmân üzere ölüp ölmeyeceğini bilemez.

Hadîs Taraftarları'na göre "büyük günah işleyen" İmân'dan çıkıp inkara girmez. Fakat onun bir alt derecesi olan şirk veya küfre düşer. İmân'dan çıkmak anlamında kâfir olmak için, kalben de reddetmek gereklidir (s. 151-152). Öte yandan aynı konuda Mürcie; "İmân ve İslâm'ın" aynı anlamda olduğunu savunmakla beraber, amelleri hem İmânın hem de İslâm'ın dışında tutar. İmân ve İslâm konusunda insanları eşit kabul eder. Şüpheye yol açacağı endişesiyle ne İmân'da ne de İslâm'da istisnayı (İnşallah ben mü'minim demeyi) kabul etmez (s. 141). Rey Taraftarları'nın bu görüşü, Hadîs Taraftarları tarafından "Haccâc da mı Müslüman?" şeklinde eleştirilmiştir. Bu soruya Mürcie "Evet" cevabını vermiş, ancak İmân'da istisnayı reddetmekle, haksızlığa boyun eğmeyi birbirinden ayrı tuttuklarını ona karşı yapılmış bir isyana, grup olarak katılmakla ispat etmişlerdir (s. 113).

Mürcie, Hâricîlikle düşünce paralellikleri bulunan Hadîs Taraftarları'nın zıddına, siyasî otoriteyle anlaşarak toplumun birlik ve bütünlük ve refahını esas alan bir yöntemi benimsemiştir.

İmân konusuna her iki grup da iyi niyetle yaklaşmış fakat ayrı sonuçlara varmışlardır. Hadîs Taraftarları İmân'ı, "Allah'a karşı kulun devamlı bir teyakkuz içinde bulunmasının vasıtası" olarak görmeye çalışırken, konuya Allah merkezinden bakmıştır. Mürcie ise konuya kul merkezinden bakarak, İmânında şüphesi bulunmayan bir kul oluşturma gayreti içinde olmuştur. Ancak bu metodik fark Allah adına konuşup söz üreten metodun daha fanatik, dar çerçeveli ve tahammülsüz bir okul oluştururken, kul adına konuşan kesimin daha hoşgörülü, geniş sınırlı ve uyumlu bir toplum zihniyetine götürmüştür.

İmân ve İslâm ilişkisi ile ilgili olarak "Cibrîl Hadîs'i" de incelenmiş ve farklı iki bakış açısı, örneklendirilerek ortaya konulmuştur. Söz konusu rivayeti Hadîs Taraftarları, "İmân nedir ve İslâm nedir?" şeklinde rivâyet ederek, İmân'ın ve İslâm'ın aynılığına delil olarak kullanmıştır. Mürcie ise bu hadîsi "İslâm nedir?" ifadesi yerine "İslâm'ın şartları nedir?" şeklinde rivayet ederek İslâm'ın ve İmân'ın ayrı ayrı şeyler olduğuna delil olarak kullanmışlardır (s. 134vd.).

Yine buna benzer bir haber olarak, Hz. Peygamber'den nakledilen "Mü'min zina ederken mü'min olarak zina etmez, hırsızlık yaparken mü'min olarak hırsızlık yapmaz. Ancak tövbe edince İmân'ı kendisine iade edilir." hadîsine iki taraf farklı bakmıştır. Hadîs Taraftarları; bu gibi günahları işleyenleri İmân'dan çıkmış fakat İslâm'dan çıkmamış fâsık veya İmân'ı eksik bir mü'min kabul ederken (fâsık el-millî), Mürcie, helal saymadıkça ve inkâr etmedikçe büyük günahlardan birisini işleyen kimseyi Müslüman olarak kabul etmiştir (fâsık mü'min) (s. 146).

Kur'ân'a aykırılığı gerekçesiyle reddedilen bu rivayet, Hadîs Taraftarları ile başka konularda da tartışma konusu edilmiş ve Mürcie, hadîs münkirliği ile itham edilmiştir. Bu iddialara karşı ve Mürcie'nin hadîs hakkındaki görüşlerini açıklamak bakımından, özellikle Ebû Hanîfe şöyle cevap vermiştir: "Bu sözü yalanlamak Hz. Peygamber'in sözünü yalanlamak değildir. Çünkü yalanlamak, ancak, "Ben Hz. Peygamber'in sözünü yalanlıyorum" diyenin yalanlamasıdır. Benim yalanlamam ve reddim, Peygamber için değil, râvîler içindir. Eğer bir kimse 'ben Nebî'nin söylediği her şeye iman ederim, ancak o, kötülük yapılmasını söylemedi ve Kur'an'a muhalefet etmedi' derse, bu sözünden o kimsenin Hz. Peygamber'i ve Kur'an'ı tasdik ettiği, Rasûl'ü, Kur'an'a muhalefet etmekten tenzih ettiği çıkar. Eğer o, Kur'an'a muhalefet etse ve Allah adına yalan şeyleri kendiliğinden uydursaydı, Allah onun kuvvet ve kudretini alır, can damarını koparırdı. Nitekim bu husus Kur'an'da belirtilmiştir (69/Hakka, 45-47). Bu yüzden Allah'ın Peygamberi onun kitabına muhalefet etmez, muhalefet eden de onun peygamberi olmaz. Ayrıca Allah Kur'an'da; "Sizden zina eden kadın ve erkeğe yüz değnek vurun..." (24/ Nûr, 2) ayetinde zânî ve zâniyeden iman vasfını kaldırmamıştır. Keza "Sizden zina eden iki kimseye eziyet edin, tövbe edip düzelirlerse onları bırakın..." (4/Nisâ, 16) ayetinde Allah, 'sizden' kaydı ile Yahudi ve Hristiyanları değil, Müslümanları kastetmektedir. O halde Kur'an'ın hilafına Hz. Peygamber'den hadis nakleden herhangi bir kimseyi reddetmek, Hz. Peygamber'i reddetmek ve onu tekzip etmek anlamına gelmez. Burada Nebî'nin değil, ondan uydurma hadis nakleden ravilerin yalanlanması söz konusudur" diyerek (s. 146-147)

açıklamıştır. Ebû Hanîfe bu görüşleriyle Hadîs'in, Kur'an'ı neshettiği, onun hükümleriyle çeliştiğinde Kur'an'ın geri plana bırakılacağı fikrini de reddetmiş olmaktadır.

Söz konusu dönemde İmân'ın tanımı ile ilgili olarak Hadîs Taraftarları ve Mürcie arasındaki tartışma o kadar şiddetli noktalara varmış ve Mürcie itham altında kalmıştır ki, kurtuluşu kendilerinin 'Lanetlenmiş Mürcie' ile ilgilerinin olmadığını ifade eden şu hadisi uydurmakta bulmuşlardır: "Ümmetimden benim şefaate nâil olmayacak iki sınıftan birisi Mürcie, diğeri Kaderiyye'dir." İbn Abbas'ın, Mürcie'nin kimler olduğunu sorması üzerine Rasulullah şöyle buyurdu: 'Onlar kıyamete yakın ortaya çıkacak bir gruptur'. Onlardan birisine İmânları sorulduğunda, onlar 'İnşallah biz mü'miniz cevabını verirler.' İbn Abbas, 'Kaderîler kimdir?' diye sorunca Rasulullah; 'onlar kader yoktur diyenlerdir diye cevabını verir' (s. 108-109).

Bu metinle Mürcie, Hadîs Taraftarları'na karşı birkaç açıdan zafer elde etmektedir. Şöyle ki; ilk olarak, hadîste şefaate nâil olmayacak "Mürcie"nin sadece adı "Mürcie"dir. Yoksa İmân'da istisnayı kabul edenler, Mürcie değil Hadîs Taraftarları'dır. Bu anlayış ileride de değineceğimizi gibi, Hadîs Taraftarları'nın İmân'ı amellerle bir tutmasından kaynaklanan ve bir Müslümanın amellerinin tam olmayacağından dolayı "Allah'ın izniyle/eksik amellerimle birlikte ben mü'minim" demesi anlamındadır. Söz konusu olan hadîs metni ise Mürcie'yi gösterip, Hadîs Taraftarları'nı hedef almaktadır. İkinci olarak Mürcie bu metinle, Hadîs Taraftarları'na "Kaderiyye" adı altında bir kere daha yüklenmekte ve kader inanışları dolayısıyla Hadîs Taraftarları'nı şefaatten mahrum bırakmaktadır. Üçüncü olarak "Mürcie" kavramını ikiye ayırıp, "Mezmûm Mürcie ve Memdûh Mürcie" diyerek kendilerini Hadîs Taraftarları'nın malzemesiyle tanımlamaktadırlar. Ayrıca, kendilerini Peygamber lisantıyla temize çıkarıp, Hadîs Taraftarları'nın, onları hadîs bilmemekle itham etmelerine fırsat bırakmamış olmaktadır.

Eserde Hadîs Taraftarları'nın İmân nazariyesinin, ilk dönem Mürcie'nin iman anlayışını reddetmek için kurulmuş bir sistem olduğu vurgulanır. Hadîs Taraftarları tarafından kaleme alınan eserlerin çoğunun başlığı "İmânın Amelsiz Söz Olduğuna İnananların Eleştirisi ve Onlarla Aynı Mecliste Bulunulmaması", "İmânın Amelsiz Sırf Kalbin Bilgisinin Olduğuna İnananların Eleştirisi", "İmânda Artma ve Eksilme", "İmânda İstisnâ", "İmânın Şubeleri", "İmânın Dereceleri", "İmânın Söz ve Amel Olduğu" gibi konulardır (s. 155). Bu durum Hadîs Taraftarları'nın yeni bir teoloji üretmeyip, var olanı veya olmuşu korumak adına düşünceyi tarihin geleceğine doğru değil, gerisine doğru yönlendirmiş bir zihniyete sahip olduğunun izlerini vermektedir. Hadîs Taraftarları'nın bu tutumunun

bazı farklılıklarla beraber Hâricî İmân Nazariyesi'nin bir devamı olduğu vurgulanır. Hadîs taraftarlarının ve Mürcie'nin îmân anlayışlarındaki tutumları karşılaştırılacak olursa, îmân-amel ilişkisi açısından şöyle bir sonuçla karşılaşılır: Hadîs Taraftarları, insana "amel" ettirici merkezde "âmir", Rey Taraftarları veya Mürcie ise amelin insanın kendi içinden gelmesi gerektiğine inanan "îmân" merkezinde "kul"durlar (s. 157). Bundan dolayı Hadîs Taraftarları'nın eserlerinde "îmânın şubeleri, namaz, oruç, zekat, siyaset, ahlâk" gibi konular varken, Mürciî ekolün eserlerinde "îmân bilgi ilişkisi, îmânın artıp eksilmediği" gibi konular vardır. Yine bu bağlamda ve aynı zihniyetin bir uzantısı olarak îmân ve büyük günah ilişkisinde, büyük günah işleyenin bu dünyada isimlendirilişi "esmâ" (sadece isim vermek) diye adlandırılırken, söz âhiretle ilgili verilecek karara gelince düşünce ve tavır değişmiş, kullanılan literatür "ahkâm"a dönüşmüştür (s. 141-142). Allah adına hüküm vermeye gelince düşünce ve tavırlar daha âmir, belirleyici ve tavizsiz olmuştur. Hadîs Taraftarları zihniyeti, İslam Dini'ni her durumda, ritüeller düzeyinde yaşayan, ameli sağlam, fikir noktasında da "tahkikten çok taklide ve ittibaya" sahip Müslüman tipi doğurmuştur. Mürciî zihniyet ise İslâm'ın dinî emirlerinin yaşanmasında zaman zaman müsamahakar veya daha gevşek, din ve kültürü birbirinden ayırıcı anlayışın ortaya çıkmasına yol açmıştır denilebilir. Mürcie'nin bu tavrı dinin daha geniş çevrelere özellikle Arap olmayanlar arasında yayılmasına yardımcı olurken, dinî sadece kuru bir yorumlamadan ibaret ve amelden uzak anlayan, bâtinî veya mistik tevellere kaynaklık ettiğinden söz edebiliriz.

İmam Buhârî ile Mürcie arasındaki çekişmelerle ilgili bilgi veren eser, İmam Buhârî'nin "*Kitâbu'l-İmân*" bölümünde, ameli imândan ayırdığı ve imânda artma ve eksilmeyi kabul ettiği için, "mürciî îmân nazariyesini" destekleyen hadisleri eserinde zikretmediği, bu anlayışa ters düşen hadisleri aktardığı anlatılır. Buhârî'nin, Ebû Hanîfe'nin görüşlerini ise üstü kapalı olarak *Sahîh*'inde 122 yerde "İnsanlardan birisi dedi ki..." şeklinde aktardığı belirtilir. Buhârî'nin bu ve Kur'an hakkındaki görüşlerinden dolayı Buhâra'dan çıkarıldığı ve hayatının sonuna kadar oraya tekrar girmesine izin verilmediği incelenir (s. 186).

Çalışma, akli ön planda tutarak, İslâm'ı içinde buldukları şartlara göre anlayıp, yeniden ifade etmeye çalışan Mürciî akımla, onu ilk ortaya çıktığı şekliyle ve ilk nesillerin anladığı şekilde anlamaya ve korumaya çalışan Hadîs Taraftarları akımının karşılaştırılması ve değerlendirilmesi niteliğindedir. "İlk Gelenekçiler" olarak ifade edilen bu akım fikirlerini "Rey" yerine "Hadîsler"le desteklemek ve hadîsleri ön plana çıkarmak, bütün mesailerini hadîslere harcayarak fıkıh, akîde, ahlâk ve siyaseti bu

dokümanlar üzerine kurmaya çalışanlar olarak tanımlanmıştır. Bu grubun gayreti sonucu itikâdî alanda eserler meydana gelmekle birlikte hadîs musannefâtı'da ortaya çıkmıştır.

Çalışma Hadîs Taraftarlarının; şehirlere göre yayılışını gösteren geniş bir listeyi, îmânın "söz ve amel olduğu, artıp eksildiği"ni benimseyenlerin listesini ve "îmânın şubeleri ile ilgili farklı tasniflerin geniş bir listesini de ek olarak vermektedir. Ayrıca örnek olması bakımından, elimizde bulunan ilk kaynaklardan Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın "*Kitâbu'l-Îmân*"ının tercümesini sunmaktadır.

Bir klasik görünümünde olan çalışma bizce üzerinde durulması ve gündeme taşınması gereken ince dikkat ürünü bir eser görünümündedir. Bu çalışma özellikle İngilizce ve Arapça olmak üzere başka dillere de çevrilerek Müslüman aydınların ve İslâm'la ilgili fikir üreten araştırmacıların dikkatine sunulmalıdır.